

ארבע שיטות בחסד

רות רבה פרשה ב סימן יד

אמר ר' זעירא: מגילה זו, אין בה לא טומאה ולא טהרה ולא איסור ולא היתר, ולמה נכתבה? ללמדך כמה שכר טוב לגומלי חסדים.¹

תוספתא מסכת פאה (ליברמן) פרק ד הלכה יט

צדקה וגמילות חסדים שקולין כנגד כל מצות שבתורה, אלא שהצדקה בחיים גמילות חסדים בחיים ובמתים,² צדקה בעניים גמילות חסדים בעניים ובעשירים, צדקה בממונו גמילות חסדים בממונו ובגופו.³

ויקרא רבה פרשה לד סימן ח

ר' סימון בשם ר' לעזר אמר בה ארבע שיטות.

ר' סימון בשם ר' לעזר אמר: מי הוא שעשה חסד עם מי שלא היה צריך חסד? אברהם עם מלאכי השרת, שכתוב: "והוא עומד עליהם תחת העץ ויאכלו" (בראשית יח ח) - וכי היו אוכלים? אמר ר' יודן: נראין כאילו אוכלין והראשון ראשון מסתלק. וראה מה פרע הקב"ה לבניו: המן והבאר והשליו וענני כבוד מקיפין עליהן. והרי דברים קל וחומר: ומה אם מי שעשה חסד עם מי שלא היה צריך חסד ראה מה פרע הקב"ה לבניו, מי שהוא עושה חסד עם מי שהוא צריך חסד על אחת כמה וכמה!⁵

ר' סימון בשם ר' אלעזר אמר בה שיטה אחרת: ... מי הן שלא עשו חסד עם מי שלא היה צריך חסד? עמון ומואב עם ישראל, דכתיב: "על דבר אשר לא קדמו אתכם בלחם ובמים" (דברים כג ה). וכי צריכין היו להן ישראל? והלא כל אותן ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר היה המן יורד והבאר עולה והשליו מצוי וענני כבוד מקיפין עליהן ... אמר ר' לוי: דרך ארץ היא, הבא מן הדרך מקדימין אתו במאכל ובמשתה.⁶ מה פרע להן הקב"ה? "לא

¹ אמרה זו של ר' זעירא קצת תמוהה שהרי לומדים מהמגילה מספר הלכות חשובות, כגון: הלכות גרים, קניין סודר, שבע ברכות, שאילת שלום בשם ה' ועוד. ואפילו החלפת בגדים לכבוד שבת לומדים מהמגילה! ואם תאמר שלימודים אלה הם על דרך אסמכתא בלבד, הלא כך וכך הלכות מהתורה הם בדרך זו. ראה במבוא למגילה בפירוש דעת מקרא וצריך עיון. עכ"פ, הרעיון שמדרש זה, אשר מצוטט תדיר כמוטו של המגילה, רוצה לומר, הוא שעיקרה של המגילה הוא מעשה החסד שבה. על פן אחד של חסד זה נרצה להרחיב.

² ולפיכך נקראים העוסקים בלוויית המת והבאתו לקבורה: גמילות חסדים של אמת - גחש"א.
³ אנחנו מבקשים להגיע במהירות אל המדרש העיקרי בו אנו מבקשים לדון וממנו שאלנו את הכותרת "ארבע שיטות בחסד", אבל לפני כן, לא נוכל להימנע מעוד "פתיחתא" אחת (ברוח מדרשי המגילות. ראה מדרש רות רבה שיש לו שבע פתיחתאות, והגדיל מכולם בעניין זה מדרש איכה רבה שיש לו שלושים וארבע פתיחתאות!). מדרשים רבים עורכים את מצוות צדקה אל מול גמילות חסדים, חלקם משווים ביניהם (ראה מועד קטן טז ע"ב: "חמוקי יריכך ... צדקה וגמילות חסדים", פרקי דרבי אליעזר פרק טו, משלי כא כא ועוד) וחלקם, כמו מדרש זה שהבאנו, מדיגישים את עדיפות החסד לעומת הצדקה. ראה גם סוכה מט ע"ב: "בשלושה דברים גדולה גמילות חסדים יותר מן הצדקה" ורבים אחרים. עדיפות זו היא אולי גם תשובה חלקית לשאלתנו בהערה הקודמת. לא שאין דינים והלכות במגילת רות, אלא שעיקרה הוא מה שלפנים משורת הדין. לא מצוות הצדקה שיש לה דינים וגדרי הלכה רבים (ראה הלכות מתנות עניים לרמב"ם), אלא החסד שהוא מעבר להלכה. ועכ"פ, השוואה זו תעמוד ברקע דברינו להלן.

⁴ זה המדרש והרעיון המרכזי בו אנו מבקשים להתמקד: ארבע השיטות שבחסד. ודא עקא שמדרש זה איננו ברות רבה, אלא בויקרא רבה, פרשת בהר, על הפסוק: "כי ימוך אחיך ומטה ידו" העוסק במצוות צדקה (ראה דברינו [מצוות צדקה](#) בפרשת בהר). האם מיקום זה משייך אותו למדרשים המשווים את הצדקה עם החסד, או שאדרבא, על רקע מצוות הצדקה בה הפרשה כולה דנה, בא מדרש זה להדגיש את עדיפות החסד? בין כך ובין כך, הוא יוצר את הקשר בין מצוות צדקה של ויקרא ובין החסד של מגילת רות, כפי שנראה בהמשך. מה גם שהחסד של מגילת רות מתחיל במצוות מתנות עניים שמוזכרת גם היא בספר ויקרא (פרשת קדושים), הוא הספר שאנו קוראים כל שנה במהלך תקופת הקציר, בין פסח לשבועות.

⁵ אברהם מסמל את החסד שבא בלי שום חשבון. אינך יודע מי בדיוק נמצא בצד המקבל, יהודי או גוי, אדם או מלאך, וגם אינך מדקדק אם הוא צריך או לא. אתה עושה את שלך - אתה נותן. ראה המדרש ורש"י על המלאכים שהתגלו לאברהם בתחילת פרשת וירא שנראו כערביים (קידושין לב ע"ב, רש"י על אתר). הקשר בין מידת החסד ואברהם אבינו כבר אמר הנביא: "תתן אמת ליעקב, חסד לאברהם" (מילה ז כ) ובאו על כך מדרשים רבים, כגון מסכת כלה רבתי פרק ט הלכה ו: "דרש רבא, כל מי שיש בו שלוש מדות הללו, בידוע שהוא מזרעו של אברהם, רחמן ובישן וגומל חסדים ... שנאמר תתן אמת ליעקב חסד לאברהם". אבל אברהם גם נזקק לחסד בעת שליחת העבד למצוא אישה ליצחק. ראה בראשית רבה ס ב, פרשת חיי שרה: "ועשה חסד עם אדוני אברהם - רבי חגי בשרם ר' יצחק אמר: הכל צריכין לחסד, אפילו אברהם שהחסד מתגלגל בעולם בשבילו, נצרך לחסד, שנאמר: "ועשה חסד עם אדוני אברהם" (ראה ההבדל הגדול בין נוסח בראשית רבה וילנא שהבאנו: "אפילו אברהם שהחסד מתגלגל בעולם בשבילו" ובין נוסח אלבק כאן "אפילו אברהם שהוא מתגלגל ואומר"). ואנחנו עכ"פ, נתגלגל הלאה במדרש ויקרא רבה (ולהלן גם רות רבה) לאלה שצריכים ואינם צריכים חסד ולאלה שעושים ואינם עושים חסד.

⁶ ראה במדבר רבה יט טו: "נעברה נא בארץ ... ולא נשתה מי באר ... לימדתך תורה דרך ארץ, שההולך לארץ שאינו שלו, ויש בידו צורכו, לא יאכל ממה שבידו, אלא שלו יהא מונח ויקנה מן החנווני בשביל להנותו". ראה דברינו [לימדה תורה דרך ארץ](#) בפרשת חוקת.

יבא עמוני ומואבי בקהל ה' (שם ד). והרי דברים קל וחומר: ומה אם מי שלא עשו חסד עם מי שלא היו צריכין חסד ראה מה פרע להן הקב"ה שכרו, מי שאינו עושה חסד עם מי שהוא צריך חסד על אחת כמה וכמה.⁷ ר' סימון בשם ר' אלעזר אמר בה שיטה אחרת: מי הוא שעשה חסד עם מי שהיה חייב לו? יתרו עם משה, דכתיב: "ויואמר אל בנותיו ואיו קראן לו ויאכל לחם" (שמות ב כ). ר' לעזר אמר: יתרו ודאי עשה חסד עם משה, דכתיב: "למה זה עזבתן את האיש קראן לו ויאכל לחם" (שם) ...⁸ והרי דברים קל וחומר: ומה אם מי שעשה חסד עם מי שהיה חייב לו ראה מה פרע לו הקב"ה שכרו, מי שהוא עושה חסד עם מי שהיה חייב לו על אחת כמה וכמה.⁹ ר' סימון בשם ר' אלעזר אמר בה שיטה אחרת. מי הוא שעשה חסד עם מי שהוא צריך חסד? בועז עם רות, שנאמר: "ויואמר לה בעז לעת האכל גשי הלום" (רות ב יד) – קרבי לכאן. "ואכלת מן הלחם" (שם) - מלחמם של קוצרים. "וטבלת פתך בחומץ" (שם) - שכן דרך הקוצרים להיות טובלים פתם בחומץ בשעת השרב. אמר ר' יונתן: מיכן שמוציאין מיני חומצין לגרנות. "ותשב מצד הקוצרים" (שם), "מצד הקוצרים" - ודאי. "ויצבט לה קלי" (שם) - כקליל זעיר בראשי אצבעותיו נתן לה ...¹⁰ תני בשם ר' יהושע: יותר ממה שבעל הבית עושה עם העני, העני עושה עם בעל הבית. שכן רות אומרת לנעמי: "ותאמר שם האיש אשר עשיתי עמו היום בועז" (רות ב, יט) – "אשר עשה עמי" אין כתיב כאן, אלא "אשר עשיתי עמו" - אמרה לה: הרבה פעולות וטובות פעלתי עמו היום בשביל פרוסה שנתן לי.¹¹

רות רבה פרשה ה סימן ד

"ישלם ה' פעלך ותהי משכורתך שלמה מעם ה' אלהי ישראל אשר באת לחסות תחת כנפיו" - אמר ר' אבון: שמענו שיש כנפים לארץ, שנאמר: "מכנף הארץ זמירות שמענו" (ישעיה כד טז); וכנפים לשמש, שנאמר: "וזרחת לכם יראי שמי שמש צדקה ומרפא בכנפיה" (מלאכי ג כ); וכנפים לחיות, שנאמר: "וקול כנפי החיות" (יחזקאל ג יג); וכנפים לכרובים, שנאמר: "כי הכרובים פורשי כנפים" (מלכים א ח ז); וכנפים לשרפים, שנאמר: "שרפים עומדים ממעל לו שש כנפים שש כנפים לאחד" (ישעיה ו ב). בוא וראה כמה גדול כחן של צדיקים וכמה גדול כוחה של צדקה וכמה גדול כחן של גומלי חסדים, שאין חסין לא בצל שחר ולא בצל כנפי ארץ ולא בצל כנפי

⁷ כפשוטו, שיטה זו שונה משאר שלוש השיטות שכן היא מציגה את האי-חסד - אנטי חסד שבמקרה גם לא עשה שום רושם כי בני ישראל לא היו צריכים את החסד של בני עמון ומואב - שווה בנפשך מקרה שבו זקוקים לחסד והוא לא ניתן! (זה אנב 'המקרה החמישי' של מי שלא עושה חסד עם מי שזקוק לחסד שאינו נזכר במדרש ובמקומו בא המקרה של מי שעושה חסד עם מי שהיה חייב לו כפי שנראה). אבל נראה שיש כאן רובד נוסף. יש כאן אזכור סמוי של אברהם דרך השלל, המן, ענני הכבוד והבאר שהם השכר לחסד של אברהם ונזכרו בשיטה הקודמת. גם הבלטת הפסוק "לא יבוא עמוני ומואב" שאח"כ דרשו אותו חז"ל "עמוני ולא עמונית, מואבי ולא מואבית" (יבמות עו ורבים) אומרת דרשני. מאי משמע? שגם מאנטי חסד יכול להיוולד חסד ומתוך אותם בני עמון ומואב באה רות המואבית לחסות בצל כנפי השכינה ויצא מזרעה בית דוד. ללמדך שאין לך אדם שאין לו שעה ואין לזלזל באף בן אנוש. גם אלה שהיום אינם גומלי חסדים, מחר יצאו מהם גומלי חסדים ויהפכו לבניו של אברהם. כל הגומל חסד הוא מזרעו של אברהם. גר הוא בן אברהם. אי-חסד של היום הוא מקור החסד של מחר. גם זו שיטה בחסד.

⁸ בקטע שהשמטנו יש דעות שונות ומגוונות לגבי החסד שעשה יתרו עם משה עד שלרגע נראה שר' סימון עצמו כאילו חוזר בו ואומר שאין כאן חסד: "בשכרו האכילו". המפרשים מתקשים מאד בקטע זה (ולכן השמטנוהו) ונראה שחלו בו ידי המעתיקים. אך דווקא מהדרשה שם על הפסוק "וגם דלה דלה לנו וישק את הצאן" - ר' יהודה אמר: דלה לנו ולאבותינו" נראה ששוב אפשר לקשר את החסד עם אברהם אבינו שהוא גם אבי מדין (דרך בני קטורה). ראה במקור שם ובפירושו א. א. הלוי ואכמ"ל.

⁹ יתרו שנתן מקלט למשה (שהיה מבוקש ע"י פרעה!) ודאי שעשה עמו חסד גדול. ראה שמות רבה ד ב: "בכל עת אוהב הריע ואח לצרה יולד" - זה יתרו שקבל למשה שהיה בורח מפני פרעה". אבל משה עשה את החסד הראשון "ויקם משה ויושיען וישק את צאנם" "וגם דלה דלה לנו וישק את הצאן". ראה שמות רבה א לב שלא רק בהשקיית הצאן מדובר אלא בדברים חמורים בהרבה שהיו הרועים עושים לבנות יתרו. המסר לענייננו הוא שגם חסד שבא כהחזרת טובה, גם חסד של מי שבעצם עשו איתו חסד ואין זה אלא הוגן ומצופה שיגמול בחזרה - גם זה הוא חסד. הרי הביטוי איננו סתם "חסד", אלא גמילות חסדים - גמ"ח.

¹⁰ בנייתו מדוקדק ומעודן של פסוק יד בפרק ב במגילה: "ויואמר לה בעז לעת האכל גשי הלם וְאָכַלְתָּ מִן הַלֶּחֶם וְטַבַּלְתְּ פֶתֶךָ בְּחֹמֶץ וְתִשָּׁב מִצַּד הַקּוֹצְרִים וְיִצְבֹּט לָהּ קְלִי וְתֹאכַל וְתִשְׁבֵּעַ וְתִתֵּר", מראה הדרשן את אופן עשיית החסד של בועז עם רות, לא סתם נתינת אוכל ומשקה ביום שרב ארץ ישראלי לאישה נכריה הבאה "משם" מעבר להרים, "מהעם ההוא". אלא נתינה כדרך הקוצרים ומלחמם. כאילו היא שייכת לחבורת הקוצרים ולא ענייה מלקטת. והוא אישית מגיש לה. ראה ניתוח פסוק זה גם בשבת קיג ע"ב: "דבר חוכמה ראה בה - שני שבליים לקטה, שלושה שבליים אינה לקטה. דבר צניעות ראה בה, עומדות - מעומד, נופלות - מיושב". בהמשך המדרש שלנו, בקטע שהשמטנו, מובאים אמנם הדברים הבאים: "אילו היה יודע בועז שהקב"ה כותב עליו "ויצבט לה קלי" - עגלות פטומות היה מביא ומאכילה", אבל נראה שהדרשן שלנו לא מסכים. לא צריך עגלים פטומים, לא צריך לחשוב אם יכתבו עלי או לא יכתבו - צריך לעשות "כדרכם של קוצרים" - בפשטות ובצניעות. זהו חסד אמיתי.

¹¹ החסד של רות ובעוז הוא החסד הגדול מכולם - החסד ההדדי. גמילות הדדית. כולם צריכים חסד. ואפילו אברהם אבי החסד נזקק לחסד. ראה בראשית רבה ס ב: "רבי חגי בשם ר' יצחק אמר הכל צריכין לחסד, אפילו אברהם שהחסד מתגלגל בעולם בשבילו נצרך לחסד, שנאמר: ועשה חסד עם אדוני אברהם". המקבל נותן לא פחות משהנותן מקבל. ובכלל, לא ברור מי כאן הנותן ומי המקבל ובכלל, "גלגל הוא שחוזר בעולם" (שבת קנא ע"ב, דברינו בפרשת ראה), הנותן של היום הוא המקבל של מחר. ראה ויקרא רבה בו אנו דנים, סימן אחד קודם: "אמר ר' זעירא: אפילו שיחתם של בני ארץ ישראל תורה היא. כיצד? אדם אומר לחברו: זכה בי. הזדכה בי. זכה עצמך בי". כך אומרים העניים של ארץ ישראל. ואגב, חזרנו למצוות צדקה. למדרש ויקרא רבה בו אנו דנים, יש סיבה טובה לעשות כן שהרי, כפי שאמרנו הוא נמצא בפרשת בהר, אך האם ההדדיות היא שהחזירה אותנו להשוואה בין צדקה לגמילות חסדים?

שמש ולא בצל כנפי חיות ולא בצל כנפי כרובים ולא בצל כנפי שרפים, אלא בצל מי שאמר והיה העולם, שנאמר: "מה יקר חסדך אלהים ובני אדם בצל כנפיך יחסיון" (תהלים לו ה).¹²

חג שמח ולימוד מחכים

מחלקי המים

¹² רצינו כאמור להתמקד הפעם במדרש מרכזי אחד – רעיון אחד - ארבע השיטות של חסד, אך כשם שהוספנו בפתיחה שני מדרשים אחרים, כך גם אי אפשר שלא לסיים במדרש זה, מתוך רות רבה, אשר מציג את החסד במלוא יופיו ותפארתו. וזאת, כמשקל נגדי לחוסר החסד שבתחילת המגילה. ראה רות רבה פתיחתא ב: "ויהי בימי שפוט השופטים – "עצלה תפיל תרדמה" (משלי יט טו) - ע"י שנתעצלו ישראל לעשות גמול חסד ליהושע ... ע"י שנתגעשו ישראל מעשות גמילות חסד ליהושע. באותה שעה נחלקה א"י והיתה חלוקה חביבה עליהם יותר מדאי, והיו ישראל עוסקין במלאכתן, זה עוסק בשדהו וזה עוסק בכרמו וזה עוסק בזיתיו וזה עוסק בפוצמו (פחמו)". ראה גם הביקורת הקשה על אלימלך שהיה יכול לעשות חסד עם בני עירו בשנות הרעב וברח לחוץ לארץ על מנת שלא ייטפלו עליו (רות רבה פתיחתא ו, פרשה א סימן ד). רות ובעז הם התיקון לאלימלך ובניו. יש כאן איזון נפלא בין עשיית החסד ובין הגר. שניהם חוסים ישירות בצל מי שאמר והיה העולם, ללא שום מתווכים וגורמי ביניים. שניהם בני אברהם שהוא מקור החסד.